HET VERDRIET VAN

ELISABETH VAN CULEMBORG

VOOR ROB

Wijnand W. Mijnhardt

HET VERDRIET VAN ELISABETH VAN CULEMBORG

Bloei en ondergang van een adellijke dynastie, 1400-1555

2025 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2025 Wijnand W. Mijnhardt
Omslagontwerp Suzan Beijer
Omslagbeeld *Elisabeth, vrouwe van Culemborg*, toegeschreven aan Nicolaes de Kemp, ca. 1600-1625 via Rijksstudio
Foto auteur Bob Bronshoff
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk en opmaak Willem Morelis
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5829 3

WOORD VOORAF

In het voorjaar van 1997 kochten mijn echtgenote en ik een nieuwe woning in Culemborg. We waren al een paar jaar op zoek naar een groot, bij voorkeur achttiende-eeuws, (neo)classicistisch huis waarin we onze boeken kwijt konden en er ruimte was voor groei. Tot onze niet geringe verbazing kwam er een huis in Culemborg op ons pad. We hadden niets met Culemborg. Mijn moeder, een geboren Utrechtse, had mij altijd voorgehouden dat een net mens daar niet ging wonen. Ze was niet de enige. Een paar jaar na de aankoop vertrouwde de baron van Mariënwaerdt, een kennis van mijn vrouw, ons toe dat wat hem betrof zelfs de lucht uit Culemborg niet deugde. Het huis zag er ook niet uit: linoleum vloerbedekking en veel toiletten. Het was in gebruik als zalencentrum van de hervormde gemeente, maar de kern stamde uit de vijftiende eeuw. Na grondige inspectie bleek het technisch heel goed gerestaureerd, maar, wegens een gebrek aan financiële middelen, helaas zonder veel oog voor historische details. We waagden de sprong en na twee decennia van restaureren en verbeteren hebben we een perfect huis, teruggebracht naar de toestand aan het begin van de negentiende eeuw. Al onze wensen waren vervuld en we willen hier nooit meer weg.

Als historicus wilde ik natuurlijk alles weten over de geschiedenis van het huis, al helemaal toen het uit 1477 bleek te stammen en oorspronkelijk het *Huis van de Bastaard* heette. Eerst zou ik een kleine brochure met leuke plaatjes schrijven, maar gaandeweg werd de context steeds belangrijker. Uiteindelijk heb ik gekozen voor Culemborg in het Bourgondische/Habsburgse tijdvak (1400-1555), toen het aanzien van de heerlijkheid snel toenam, maar binnen een eeuw weer verdampte. Het *Huis van de Bastaard* is het enige bouwwerk van de Culemborgse dynastie dat nog resteert en krijgt daarom ook ruim aandacht.

Velen hebben me geholpen en dat was nodig ook. In de mediëvistiek was er heel veel gebeurd sinds ik het vak als verplicht nummer had bestudeerd tijdens mijn studie geschiedenis rond 1970. Als achttiende-eeuwer en als wetenschapshistoricus had ik me er daarna nooit meer serieus mee beziggehouden. Mijn vakgenoten Conrad Gietman, Raymond Fagel en Hans Mulder die meelazen hebben me voor menige misstap behoed. Een bijzondere ver-

melding verdient mijn Utrechtse collega Bram van den Hoven van Genderen, die me een *crash course* mediëvistiek heeft gegeven waar ik heel veel van opgestoken heb. Hij heeft ook zorgvuldig meegelezen. Mijn Gentse collega Anne-Laure van Bruaene zette me halverwege het onderzoek op het juiste spoor en wees me op de grote betekenis van adellijke kinderloosheid in de recente Vlaamse historiografie. Ook mijn vriend Jaap Borggreve las mee. Als overtuigde Culemborger wist hij veel meer van de geschiedenis van de stad dan ik. Mijn schoonzoon Sebastien Valkenberg, ten slotte, heeft in de eindfase nog een aantal cruciale verbetersuggesties gedaan. Alles wat er nu nog steeds niet aan deugt, komt uitsluitend voor mijn rekening.

Culemborg, 1 november 2024
Wijnand Mijnhardt

INLEIDING

0.1 Elisabeth van Culemborg in het *Receuil d'Arras*. Hierin heeft de kunstenaar Jacques le Boucq een groot aantal beroemde personen uit zijn tijd bijeengebracht.

In november 1476 meldde een heraut zich bij het stadsbestuur van Culemborg. Hij was afkomstig uit Hoogstraten, een klein stadje in de Belgische Kempen, zo'n 85 kilometer van Culemborg verwijderd, een dag of twee doorrijden te paard. Er moesten immers ook twee rivieren worden overgestoken. Het was een belangrijk bericht, anders zou er geen heraut zijn ingeschakeld. Herauten werden vooral benut voor het bezorgen van gewichtige berichten over oorlog en vrede, het identificeren van gesneuvelden en het regelen van losgeldbetalingen voor gevangengenomen edelen. In Culemborg bracht hij '*de goede tijdinge dat onse lieve vrouwe Joncfrou, vrouwe tot Hoogstraten enen jonge soon tevoorschijn gebracht had*'. Het stadsbestuur was zo opgetogen dat de boodschapper een stevige fooi kreeg. In Hoogstraten, op het Gelmelslot, verbleven de ouders van de jonggeborene, heer Jasper van Culemborg en zijn vrouw Johanna van Bourgondië, een paar maanden per jaar. De thuishaven van het echtpaar was echter Culemborg. Daar beschikten ze als de heer en vrouwe van Culemborg over een indrukwekkend kasteel.

0.2 Heraut van Culemborg, toegeschreven aan Nicolaes de Kemp, ca. 1590. Herauten waren herkenbaar gekleed en deden dienst als boodschapper van hun heer. Ze waren ongewapend maar onschendbaar.

Waarom vonden de ouders de kosten die verbonden waren aan het zenden van een heraut goed besteed en waarom was het Culemborgse stadsbestuur zo opgelucht over de inhoud van het bericht? Over de geboorte van het oudste kind, Elisabeth, ook in Hoogstraten, een jaar eerder op 30 maart 1475, hadden de ouders immers geen drukte gemaakt. Onder de hoge adel gold een huwelijk doorgaans pas als vruchtbaar als het een mannelijke erfgenaam had opgeleverd. Jongens stonden immers garant voor de toekomst van de

dynastie. Het geslacht Culemborg was tot dan toe al generaties lang zeer gelukkig geweest met de productie van zonen. Jasper en Johanna moeten heel verheugd zijn geweest dat ze die traditie konden voortzetten en de keuze om een heraut naar Culemborg te sturen was dan ook begrijpelijk. De bestuurders hadden daar al meer dan zes jaar tevergeefs op een zoon gewacht.

Op hun drie zonen – na de geboorte van de eerste zoon in november 1476 volgden er nog twee – waren Jasper en Johanna bijzonder zuinig. Wanneer een van de jongens tijdens een verblijf op het kasteel in Culemborg ziek was, ging er onmiddellijk een renbode naar Utrecht '*om het water te laten besien*'. Adequate medische zorg ontbrak klaarblijkelijk rond 1500 nog in Culemborg zelf. '*Joncker Kaerle*' – de oudste zoon en genoemd naar de Bourgondische hertog Karel de Stoute, onder wie Jasper als generaal had gediend – stierf desondanks op '*Kerssdach*' (1477), zo noteerde de rentmeester bedroefd in zijn verslagen.[1] Alle drie de zonen van het echtpaar stierven heel jong. Van de vijf dochters bereikten er echter vier de huwbare leeftijd. Rond 1492, een jaar na de geboorte van hun laatste kind – Johanna was toen 32 –, moet het de echtelieden duidelijk geworden zijn dat een mannelijke erfgenaam niet meer tot de mogelijkheden behoorde en dat de dynastie in gevaar was. De toekomst van de regerende familie lag daarmee in handen van hun oudste dochter Elisabeth, wier geboorte niet eens een 'tijdinge' waard was geweest.

0.3 Jasper, heer van Culemborg, toegeschreven aan Nicolaes de Kemp, ca. 1590.

0.4 Johanna van Bourgondië, toegeschreven aan Nicolaes de Kemp, ca. 1590.

Hoewel erfdochter Elisabeth een van de rijkste vrouwen in de regio zou worden, kon ze één ding niet kopen: nageslacht. De tragedie van haar leven was dat ze geen zonen en zelfs geen dochters zou baren. Als kinderloze vrouw stond ze daarom vrijwel machteloos in het grote schaakspel rond haar opvolging. Om de dynastie in stand te houden dienden adellijke vrouwen in ieder geval kinderen te leveren, een immens zware last. Een groot deel van haar lange leven – ze werd 80 jaar – zou Elisabeth dag in dag uit geconfronteerd worden met de dreigende ondergang van de Culemborgse dynastie, een direct gevolg van haar kinderloosheid, waarvoor zij de schuld droeg.

Wie was deze vrouw, die de hagiografisch getinte lokale geschiedschrijving tot Culemborgs grootste heldin heeft gemaakt? Ze heeft ook nog eens het beroemde boek *1001 vrouwen* gehaald. Voor velen ís Culemborg Elisabeth. Ze ontleent haar lokale faam aan het grote 'Elisabeth Weeshuis', dat met de middelen uit haar erfenis werd gebouwd. Maar dat weeshuisplan kwam niet uit haar koker. Uit niets in haar leven is op te maken dat Elisabeth zelf zich meer dan gemiddeld om wezen had bekommerd.

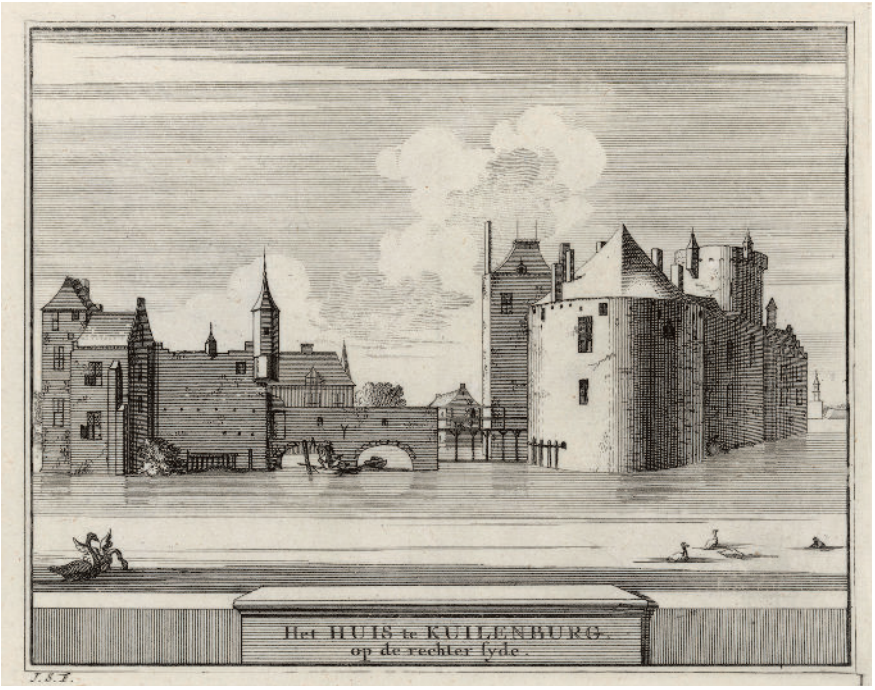
Ook zou ze beschikt hebben over *schoonheid, zachtmoedigheid en ongemene geestvermogens*.[2] Daarnaast zou ze ongekend vroom geweest zijn. Veel beter leren we de echte Elisabeth niet kennen. De literatuur vertelt ons heel weinig over hoe ze zich in haar lot heeft geschikt en welke middelen ze heeft ingezet om de dynastieke en persoonlijke schade als gevolg van haar kinderloosheid te beperken. Deze onbekende kant van haar leven is het thema van dit boek. Het wil grip krijgen op haar opvoeding, de kringen waarin ze verkeerde, haar huwelijken en haar ingewikkelde leven. Maar bovenal gaat dit boek in op het grootste probleem van haar leven, haar kinderloosheid, dat in de vijftiende eeuw een serieus religieus maar ook politiek probleem was. Het verdriet van Elisabeth dreigde immers de ondergang van Culemborg te worden.

De aandacht voor de opkomst en ondergang van een klein stadje in de regio, waarvan de voornaamste aantrekkingskracht vandaag is dat het nabij Utrecht ligt, is ook bedoeld als een correctie op de geschiedschrijving. De gebruikelijke geschiedenis van Nederland is hoogst parochiaal ingekleurd. Het nog steeds gangbare nationale geschiedbeeld gaat er immers van uit dat het verstedelijkte, burgerlijke Holland met Amsterdam als centrum van meet af aan het vanzelfsprekende middelpunt van de wereld is geweest. Nieuw onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat de agrarische provincies met hun markante adelscultuur een veel grotere rol in de nationale geschiedenis hebben gespeeld dan altijd is aangenomen. Nog belangrijker is dat Vlaamse en Nederlandse historici overtuigend hebben aangetoond dat Vlaanderen

en Brabant in de veertiende tot en met de zestiende eeuw Holland en Amsterdam verre in de schaduw stelden. Ook de vroege geschiedenis van Culemborg laat zien dat Holland nog nauwelijks een rol speelde. De cultuur, politiek en beschaving van de Lage Landen voor de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) hadden een geheel andere kleur: tot 1482 Bourgondisch en daarna Habsburgs.

Rond 1400 was Culemborg nog slechts een van de vele heerlijkheden waarvan de Nederlanden er een groot aantal kenden. De middeleeuwse vorsten hadden slechts beperkte middelen om grote territoria zelf te besturen. Ze delegeerden de macht daarom vaak aan lokale heren. Die 'heren' kregen daarmee de bevoegdheid om wetten uit te vaardigen, belasting te heffen en recht te spreken. Culemborg was een hoge heerlijkheid. Dat betekende dat de heer ook het recht bezat lijfstraffen te voltrekken. De meeste 'heren' beschikten slechts over een beperkt grondgebied en selecteerden hun huwelijkspartners doorgaans uit hoge heerlijkheden in de buurt.

Vaak bezaten ze een kasteel (een 'huys' zoals ze dat noemden). Door zijn omvang en uitmonstering was dat bedoeld om te imponeren, zowel sociaal

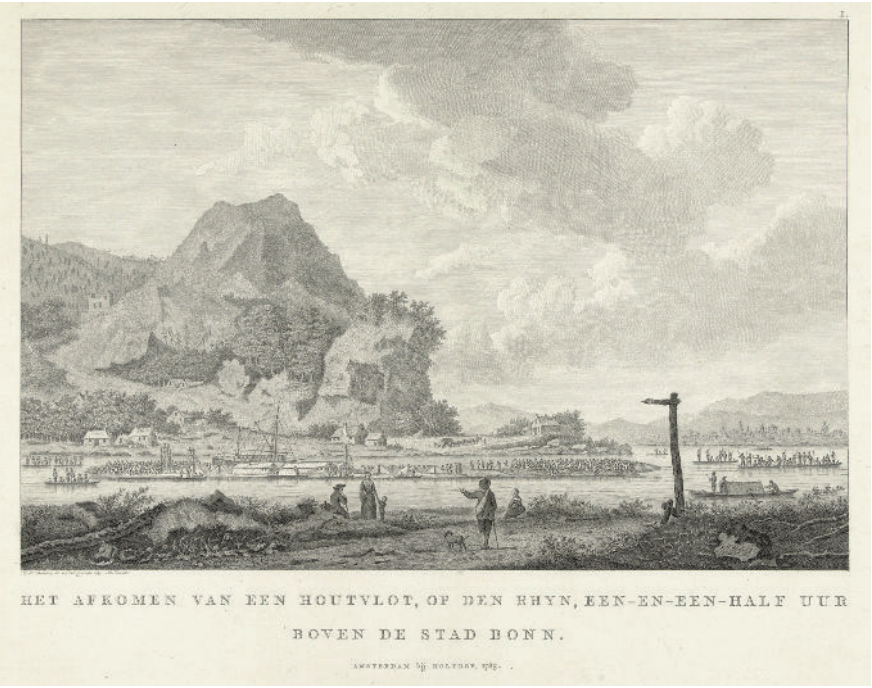

0.5 Gezicht op Kasteel Culemborg, Jacobus Schijnvoet, naar Roelant Roghman, 1711.

als militair. De schijn was hierbij belangrijker dan de werkelijkheid, zeker toen militair-technische ontwikkelingen na 1400 de effectiviteit van de dikke muren en donjons of woontorens begonnen te ondermijnen. De torens werden dan ook niet meer zo vaak bewoond. Het echte leven speelde zich af in de zogenaamde Voorburcht, waar zich de zaal en het salet evenals de stallen en voorraadschuren bevonden. Er zijn in de Nederlanden vele honderden van dergelijke kastelen geweest, bevolkt door meer of minder machtige heren.

In de jaren zeventig van de vijftiende eeuw, wanneer Elisabeth en haar broertjes en zusjes ter wereld komen, blijkt er in die relatief stabiele wereld veel veranderd te zijn. Symbool van die verandering is een monumentaal vijftiende-eeuws huis in Culemborg, gebouwd door en lange tijd in het bezit van de Culemborgse dynastie. Analyse van de dakbalken van dat huis aan de Slotstraat 10-12 wees uit dat het ging om uit Westfalen afkomstige eikenhouten stammen die rond 1475 waren gekapt, vervolgens als deel van een reusachtig houtvlot over de Rijn naar Culemborg vervoerd en in 1477 gebruikt voor de dakspanten van een nieuw te bouwen huis.

Het was niet zomaar een huis. Het werd het grootste woonhuismonument dat ooit in Culemborg is gebouwd en viel in de kleine Lekstad volledig uit de

0.6 Houtvlot met woonhutten en bemanning de Rijn afzakkend, Carel Frederik Bendorp, 1785.

toon. De Borchstraat, zoals de Slotstraat toen heette, was nog maar nauwelijks bebouwd. Slotstraat 10-12 had reusachtige afmetingen, 26 meter breed en 18 meter diep. Het hoogste deel mat ruim 17 meter en het geheel had een inhoud van ruim 5000 m^3. Bouwheer was Zweder van Culemborg, de favoriete bastaardzoon van de toenmalige heer van Culemborg. Wie zijn moeder was openbaren de archieven niet. De heer zelf, Gerrit II, de grootvader van Elisabeth, torende hoog boven het *Huis van de Bastaard* uit, zoals het in de wandeling al snel genoemd werd, in het op nog geen 100 meter afstand gelegen machtige kasteel van Culemborg. Van daaruit hield hij een scherp oog op de Europese spanningen in dit tijdvak.

0.7 Gerrit II, heer van Culemborg, toegeschreven aan Nicolaes de Kemp, ca. 1590.

De omvang van dat *Huis van de Bastaard* is exemplarisch voor de toegenomen regionale betekenis van het huis Culemborg in de late vijftiende eeuw. Juist in deze decennia was Culemborg een serieuzere rol gaan spelen. Een rol die beduidend groter was dan de omvang van het grondgebied van de heerlijkheid Culemborg, ingeklemd tussen Utrecht, Gelre en Holland rechtvaardigde. Tegelijk verschafte die inklemming ook kansen. Dankzij hun diplomatieke gaven, op zijn tijd ondersteund door een bescheiden militaire macht en een verstandige huwelijkspolitiek, waren de heren van Culemborg in de loop van de vijftiende eeuw steeds meer op de voorgrond getreden, niet alleen in het Bourgondische en latere Habsburgse bestuursapparaat, maar ook aan de vorstelijke hoven.

Het huwelijk van heer Jasper met Johanna van Bourgondië, een kleindochter van Filips de Goede, de grondlegger van het grote Bourgondische Rijk, onderschrijft het sterk toegenomen belang van de Culemborgse dynastie. In 1555 ging die dynastie met de dood van Elisabeth na enkele honderden jaren definitief ten onder. Behalve een papieren archief van de heren en graven van Culemborg is er niets meer van over. Het imposante kasteel werd in 1674 door de Fransen verwoest en vandaag de dag rest er alleen nog een schamel stukje kasteelmuur. De enige tastbare herinnering aan het eertijds machtige geslacht van de Heren van Culemborg is het voormalige *Huis van de Bastaard* aan de Slotstraat 10-12. Ze lieten het zelf bouwen en het bleef tot het einde in 1720 in bezit van de heren en de graven.

En er komt nog iets bij. Het bouwjaar, 1477, is niet een willekeurig jaartal in de geschiedenis. Dat jaar markeert een reeks grote geografische, politieke en culturele veranderingen. Tezamen vormen zij het krachtenveld waarbinnen Culemborg en Elisabeth zich staande moesten zien te houden. Drie ontwikkelingen verdienen de aandacht. In de eerste plaats de totstandkoming van een geweldig rijk in Europa dat zich uitstrekte van Noord-Frankrijk tot aan Hongarije door het aanknopen van huwelijksbanden tussen de Bourgondische en de Habsburgse families. Ook in 1477 dwongen opstandige steden en gewesten in de Bourgondische Nederlanden de zojuist aangetreden hertogin Maria van Bourgondië het Groot Privilege af te kondigen. Deze inmiddels praktisch vergeten gebeurtenis was een mijlpaal in de complexe eenwordingsgeschiedenis van de Bourgondische Nederlanden, waarover later meer. Dat Groot Privilege zou ook weer een cruciale rol spelen in de Opstand van de Nederlanden tegen het Spanje van Filips II, een kleine honderd jaar later, en bij het ontstaan van de Nederlandse Republiek. In die Opstand had ook Culemborg een aandeel. Minstens zo ingrijpend is, ten derde, de komst van de moderne boekdrukkunst naar de Nederlanden. De Duitse filosoof

Georg Lichtenberg schreef terecht: 'de wereld is sterker veranderd door het lood in de zetkasten dan door het lood in de kogels'. Johannes Gutenberg perfectioneerde rond 1445 de druktechniek maar het zou nog tot 1477 duren voordat het eerste Nederlandstalige boek, gefabriceerd met de nieuwe techniek, in de Nederlanden van de persen kwam. Ook in het kleine Culemborg werden een paar belangrijke boeken gedrukt. Tegen deze achtergrond voltrok zich de groei van de invloed van de heerlijkheid Culemborg en in 1477, tijdens de bouw van het *Huis van de Bastaard*, stonden de heren op het toppunt van hun macht.

Dit boek is geen geschiedenis van de stad Culemborg die, merkwaardig genoeg, nog steeds niet geschreven is. Mijn centrale thema is de opkomst en ondergang van het geslacht Culemborg, met als spil Elisabeth. Dat is ook de reden waarom de geschiedenis van het huis aan de Slotstraat 10-12 een belangrijke plaats inneemt. Het symboliseert immers de successen van de heerlijke familie van Culemborg, opdrachtgevers voor de bouw en eeuwenlang eigenaren van het complex. Het dient ten slotte ook als getuige en als symbool van de ontwikkelingen rond de stad Culemborg tot de twintigste eeuw aan toe.

Het boek valt in twee delen uiteen. Het eerste stuk omvat de periode 1400-1550 en opent met een tableau van de Europese wereld rond 1477, de leefwereld van Elisabeth. Daarna komen de vroege geschiedenis van de stad, de bouw en de eigenaren van Slotstraat 10-12 aan de orde. Dit deel documenteert de snelle opmars van de heerlijkheid. Vervolgens worden de religieuze en culturele dimensies van het bestaan besproken. Die bepaalden immers voor een belangrijk deel het denken en handelen op het kasteel en in de stad.

In het tweede deel is de schijnwerper gericht op de neergang van de Culemborgse dynastie. Waar ze in het vorige deel goeddeels afwezig was, zien we Elisabeth langzaam maar zeker het toneel betreden. Zij is de hoofdrolspeelster in dit ondergangsdrama. Haar opvoeding komt aan de orde, evenals de contemporaine visies op vrouwenrollen en hoe huwelijken en de noodzaak van een nageslacht vrouwenlevens konden kwellen. Ten slotte kijken we naar de ingenieuze manieren waarop Elisabeth haar dynastie voor de vergetelheid wilde behoeden en zichzelf een langdurig verblijf in het vagevuur wilde besparen. Haar tragische lot leert ons hoe de wereld er destijds bij lag. De grote geschiedenis weerspiegelt zich soms in het leven van een individu. Dat het om een vrouw ging, maakt opnieuw duidelijk hoezeer het geschiedverloop niet alleen door mannen maar ook door zelfbewuste vrouwen is bepaald.